

ΑΘΗΝΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΗΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

(ΕΒΡΑΒΕΥΘΗ ΥΠΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ)

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ ΜΗΝΑ Δ. ΜΥΡΤΙΔΟΥ
1955

Ε.γ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΑΙΤΙΩΝ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Τὸ θέμα τοῦ φιλελληνισμοῦ εἶναι μέγα, ἂν μάλιστα ἐπιληφθῆ τις αὐτοῦ ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀλώσεως (1453), ὅτε ἐξηγέρθη ἡ κοινὴ εὐρωπαϊκὴ γνώμη ὑπὲρ τοῦ χριστιανικοῦ Βυζαντίου. Ἰδιαίτερος πρέπει νὰ ἐξετασθῆ τὸ θέμα ἐν σχέσει πρὸς τὴν μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν (1821—1830) καὶ τοὺς ἀκολουθήσαντας αὐτὴν ἀγῶνας τοῦ Ἔθνους ἡμῶν. Ἰδιαίτουσαν δὲ μορφήν ἔχει τὸ θέμα τοῦ «πνευματικοῦ φιλελληνισμοῦ». Ὅμιλοῦντες εἰς δημόσιον πανεπιστημιακὸν μάθημα περὶ τούτου κατὰ τὸν παρελθόντα Σεπτέμβριον, ἠναγκάσθημεν νὰ ἐρευνήσωμεν τὰ τῶν αἰτίων τῆς φιλελληνικῆς κινήσεως κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν. Τὸ τμήμα τοῦτο τῆς ὁμιλίας παρέχεται αὐτούσιον κερατέρω.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δίδομεν σύντομον βιβλιογραφίαν περὶ φιλελληνισμοῦ καὶ φιλελλήνων τοῦ Ἄγῶνος, διὰ νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς περαιτέρω ἐρευναν τοῦ θέματος. Ἐσημειώσαμεν ἰδίᾳ ἑλληνικὰ δημοσιεύματα ἀφορῶντα εἰς ομάδας ἢ πρόσωπα φιλελλήνων, ἀγωνιστὰς, ποιητὰς κλπ. Ἡ βιβλιογραφία αὕτη θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπεκταθῆ, πρῶτον μὲν διὰ τῆς σημειώσεως ὄλων τῶν πολυαρίθμων γενικῶν ἱστορικῶν ἔργων, ὅπου γίνεται λόγος περὶ τοῦ φιλελληνισμοῦ κατὰ τὸν Ἱερὸν Ἄγῶνα, δεύτερον δὲ διὰ τῆς συγκεντρώσεως τῆς βιβλιογραφίας τῆς ἀφορώσεως εἰς πρόσωπα οὐ μόνον στρατιωτικοὺς ἀλλὰ καὶ πολίτας (οἶον ὁ Ἐλβετὸς τραπεζίτης Ἐϋνάρδος) καὶ εἰς σχέσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων καὶ πολιτικῶν (οἶοι ὁ Κοραῆς, ὁ Καποδίστριας, ὁ Ἰγνάτιος Οὐγγροβλαχίας, ὁ Μαυροκορδαῖος καὶ πολλοὶ ἄλλοι) πρὸς λογίους κ.ἄ. φιλέλληνας. Τοῦτο ὅμως θὰ ἐξέφευγε τῆς προθέσεώς μου, ἡ ὁποία εἶναι ἀπλῶς

1. Ἰδίᾳ περὶ τῶν Δυτικῶν καὶ Ἀμερικανῶν. Μολονότι ὀλίγοι εἶναι αἱ ἐκδηλώσεις φιλελληνισμοῦ καὶ ἀλληλεγγύης τῶν Βαλκανίων, θὰ ἤξιζε νὰ ἐξετασθῆ εἰδικῶς τὸ θέμα τοῦτο, ἐπεκτεινομένης τῆς ἐρεῦνης εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Ἑγγύς καὶ Μέσης Ἀνατολῆς.

2. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐν γενικὸν βοήθημα περὶ τοῦ γαλλικοῦ ἢ ἕτερον περὶ τοῦ ἰταλικοῦ φιλελληνισμοῦ. Καὶ ὅμως τὰ θέματα ταῦτα παρέχουν τὴν δυνατότητα μεγάλων συγγραφῶν ἐκκινουσῶν ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς Ἀλώσεως.

νά βοηθηθῆ ἢ κριτικὴ τοποθέτησις τοῦ φιλελληνισμοῦ ἐν εὐρύτερω πλαισίῳ καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς στοιχειώδη τινὰ γνῶσιν τῆς ἐκτάσεώς του ἀνὰ τὸν παλαιὸν καὶ νέον κόσμον.

Ὁ θέλων νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ φαινόμενον τοῦ φιλελληνισμοῦ, θὰ εὐρεθῆ πρὸ διαφορωτάτων ἐκδηλώσεων καὶ λίαν ἀνομοίων. Οὐ μόνον διότι μεταξὺ τῶν ἐθελοντῶν οἱ ὅποιοι ἦλθον ἐκ τῆς ξένης διὰ νὰ βοηθήσουν τὸν Ἰερὸν Ἀγῶνα τοῦ Ἔθνους ἡμῶν εὐρίσκοντο νέοι καὶ μεσήλικες, ἰατροὶ καὶ καθηγηταί, διδάσκαλοι καὶ στρατιωτικοί, εὐγενεῖς καὶ ἄστοι, ἀριστοκράται καὶ δημοκρατικοί, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ κίνητρα τὰ ὁποῖα ἔφερον ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἑλληνολάτραις καὶ ἐραστὰς τῆς Ἐλευθερίας εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἀκόμη διάφορος εἶναι ἡ θητεία αὐτῶν, διότι ἄλλοι ἀπεγοητεύθησαν σχεδὸν ἀμέσως καὶ ἐπέστρεψαν εἰς τὰς ἐστίας των, ἄλλοι ἐπέμειναν μεθ' ἡρωϊσμοῦ εἰς τὰς κακουχίας καὶ τὰς στερήσεις, ἐξέμαθον τὴν γλῶσσαν, προσηρμάσθησαν πρὸς τὰς συνηθείας τῶν Ἑλλήνων, ἐφόρεσαν τὴν ἰδίαν αὐτῶν ἐνδυμασίαν. Πολλοὶ ἐφονεύθησαν μαχόμενοι καὶ περισσότεροι ἀπέθανον προσβληθέντες ὑπὸ νόσων ἢ ὑποκύψαντες εἰς τὰς κακουχίας τὰς ὁποίας δὲν ἠδύναντο νὰ ὑπομείνουν. Γερμανοί, Γάλλοι, Ἰταλοί, Ἀγγλοί, Ἀμερικανοί, Πολωνοί, Ἰσπανοὶ κ.ἄ. ἐθνῶν πολῖται καὶ στρατιωτικοὶ συνανεμείχθησαν, συνεταλαιπωρήθησαν καὶ συναπέθανον μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τῆς αὐτῆς βάσεως, διὰ τὴν ἀναστηθῆ ἢ Ἑλλάς. Ἐπιθυμῶ νὰ διαστείλω ἐδῶ τὴν προέλευσίν των καὶ τὰς προθέσεις των ὄχι κατ' ἐθνότητα, διότι αὐτὸ εἶναι ἄλλη — μικροτέρα ὑπόθεσις — ἀλλὰ κατὰ ψυχικὴν διάθεσιν καὶ παρόρμησιν.

Πρῶτον φιλέλληνας κατέστησε τοὺς μὴ Ἑλληνας τοὺς συμπαθήσαντας τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐθνεγεροῦσας μας ὁ θαυμασμός πρὸς τὸν ἀρχαῖον κόσμον. Τὸ 1821 δὲν εἶχεν ἀκόμη διεθνῶς ἐπικρατήσῃ ὡς φιλολογικὸν ἢ πολιτικὸν ρεῦμα ὁ ρωμαντισμός, καὶ ἡ προσήλωσις πρὸς τὸν ἀρχαῖον κόσμον ἦτο ἀκόμη ζωηρά, ὑπὸ τε τὴν ἐπίδρασιν τοῦ κλασικισμοῦ τοῦ 17^{ου} αἰῶνος καὶ τὴν πρόοδον τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας, τὴν ὁποίαν μεγάλοι φιλόσοφοι καὶ αἰσθητικοὶ ὡς ὁ Herder (1744 – 1813) καὶ ὁ Lessing (1729 – 1781) εἶχον ἀποδείξει ὡς ὑπερτέραν τῆς ὑπερτιμωμένης παρ' ἀξίαν Λατινικῆς Φιλολογίας. Προσωπικότητες ὡς ὁ Chateaubriand (1768 – 1848) ἐν Γαλλίᾳ, ὁ Γερμανὸς ποιητὴς Hölderlin (1770 – 1843), ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἀρχαιολογίας Winckelmann (1717 –

1761) και οί ποιηταὶ Schiller (1759 – 1805) και Goethe (1748 – 1832), φιλόλογοι ὡς ὁ ἡμέτερος Ἄδ. Κοραΐς (1748 – 1833), εἶχον ἀνανεώσει τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὸν ἀρχαίων Ἑλληνικὸν κόσμον και εἶχον χρησιμοποίησει εἰς τὴν Λογοτεχνίαν οὐ μόνον μυθολογικά ἑλληνικά θέματα, ἀλλὰ και ἀμεσωτέραν σχέσιν ἔχοντα πρὸς τὴν ζωὴν. Ἐθαυμάζετο ἡ σοφία τῶν ἀρχαίων, ὁ στοχασμὸς τῶν, ἡ προσήλωσις τῶν πρὸς τὴν τέχνην, ἡ ἀνωτέρα πνευματικὴ ζωὴ τὴν ὁποίαν ἔζων, ἡ αἴσθησις τῆς ἐλευθερίας τὴν ὁποίαν εἶχον. Πάντα δὲ ταῦτα ἦσαν ἐπιθυμητὰ εἰς μίαν Εὐρώπην δοκιμασθεῖσαν ἀπὸ τὴν Γαλλικὴν Ἐπανάστασιν και τοὺς ἀκολουθήσαντας πολέμους¹.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι ὁ Κιουταχῆς γράφων πρὸς προϊστάμενόν του τῷ 1826 περὶ τῆς πολιορκίας τῆς ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν λέγει «ὅλοι οἱ Εὐρωπαῖοι και τὰ λοιπὰ ἔθνη τῶν ἀπίστων θεωροῦσι τὸ φρούριον τοῦτο ὡς ἰδίαν αὐτῶν οἰκίαν», θεωροῦντες αὐτὸ ὡς **π ρ ο σ κ υ ν η τ ῆ ρ ι ο ν**, γνωρίζει δὲ και τὴν αἰτίαν!²

Δεύτερον σπουδαῖον παράγοντα πρέπει νὰ ἴδωμεν τὸ ὁμόθηρσικον τῶν Ἑλλήνων. Οὐδέποτε ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ Δύσις ἔπαυσε βλέπουσα τοὺς Τούρκους ὡς βαρβάρους πολεμίους τοῦ Χριστιανισμοῦ και ἐχθροὺς τῆς Εὐρώπης. Γενεαὶ συγγραφέων εἰργάσθησαν ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦτο και τὸ σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν δὲν ἠμπόδιζεν οὔτε τῶν Προτεσταντῶν τὴν συμπάθειαν πρὸς τοὺς Ὀρθοδόξους οὔτε τῶν Λατίνων τὴν ζωηρὰν πρὸς τοὺς Μουσουλμάνους ἀντίθεσιν. Ἐὰν ἡ Ἱερὰ Συμμαχία ἐδράζετο ἐπὶ τῆς συμπράξεως ἑνὸς καθολικοῦ, ἑνὸς ὀρθοδόξου και ἑνὸς διαμαρτυρομένου βασιλέως, και οἱ τρεῖς μονάρχαι προέβαλλον ὡς σύμβολον τὸν Σταυρόν³. Οἱ συντηρητικώτεροι τῶν ἐν Εὐρώπῃ και πέραν τῶν Ὠκεανῶν, δὲν ἠδύναντο νὰ ἐπιδοκιμάσουν ἐπαναστάσεις κατὰ τῶν βασιλέων ἀλλ' οὐδὲ νὰ βλέπουν ἀσυγκίνητοι σφαιζόμενον χριστιανικὸν λαόν, πιστεύοντα εἰς τὸν αὐτὸν

1. Ὡς πρὸς τὴν φιλολογίαν ἐν στενωτέρῃ ἐννοίᾳ πρὸβλ. Ἰω. Ε. Καλιτσουνάκη, Αἱ μεταλλαγαὶ τοῦ σκοποῦ τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας κατὰ τὴν τελευταίαν ἑκατονταετηρίδα, ἐν Ἀθήναις 1926 (=Ἐπιστ. Ἐπετηρίς Φιλοσοφ. Σχολῆς Παν. Ἀθηνῶν).

2. Πρὸβλ. ἐπ' ἐσχάτων: Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις ὡς ἔκφρασις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, λόγος τοῦ προέδρου (τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν) Γεωργίου Σ. Μαριδάκη, ἐν Ἀθήναις 1951, σ. 20.

3. Πρὸβλ. και τὰς στροφάς 151 - 158 τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ, ἀπευθυνομένης, ὡς γνωστόν, πρὸς τοὺς βασιλεῖς τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας.

Θεὸν τὸν ὁποῖον οἱ ἴδιοι ἐσέβοντο. Οἱ χρόνοι δὲ οἱ τῆς Ἑλλην. Ἐπαναστάσεως εἶναι χρόνοι ἀναξωπυρῆσεως τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐν Εὐρώπῃ. Κληρικοί καὶ λαϊκοί, λογοτέχνη καὶ πολιτικοί, ἰατροὶ καὶ φιλόανθρωποι, αὐτοὶ οἱ ὑπὸ τῆς σκοπιμότητος οὐδέτεροι κατ' ἀνάγκην βασιλεῖς, δὲν ἠδύναντο ν' ἀδιαφορήσουν πρὸ τῆς δυστυχίας εἰς τὴν ὁποίαν ἐπιπτεν ἐξαθλιούμενον καθ' ἡμέραν, ἀβοήθητον, πεινῶν, γυμνητεῦον, δεκατιζόμενον ὑπὸ νόσων, τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος.

Ἡ Χριστιανικὴ ἀλληλεγγύη ἔφερεν εἰς τρίτον σημαντικώτατον παράγοντα, τὴν διεθνή Φιλανθρωπίαν. Διότι οἱ ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἀμερικῇ φιλόανθρωποι, ἀνεξαρτήτως τῶν συμπαθειῶν τῶν πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἢ τῆς ἀγνοίας καὶ ἀδιαφορίας τῆς πολιτικῆς σημασίας τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐκινήθησαν ὅπως προμηθεύσουν τροφάς, ἐνδύματα, ὑπόδησιν, φάρμακα καὶ περιθαλψιν εἰς τοὺς πάσχοντας, ἀσθενοῦντας καὶ ἐνδεεῖς Ἕλληνας.

Τέταρτος παράγων σημαντικὸς διὰ τὴν ὑπόθεσιν μας ὑπῆρξαν τὰ προοδευτικὰ ἐκεῖνα ρεύματα ἐν Εὐρώπῃ καὶ Νέῳ Κόσμῳ τὰ ὁποῖα ἐξεδηλοῦντο ἀντίθετα πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν πολιτικὴν τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας. Ὁ Φιλελευθερισμὸς δηλονότι, φυσικὴ ἐπιβίωσις τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ εὐλογος ἀντίδρασις πρὸς τὴν ἐπιβληθεῖσαν ὑπὸ τῶν μοναρχῶν ἐπιβολὴν εἰς τὰ φιλελεύθερα στοιχεῖα, ἀντέδρα κατὰ τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας διὰ τῆς ὑποστηριξέως πάσης κινήσεως ἢ ὁποία ἠλάττωνε τὴν δύναμιν αὐτῆς. Ἀφ' ἧς δ' ἡ Ἱερὰ Συμμαχία μετεχειρίσθη τὴν Ἑλληνικὴν ὑπόθεσιν ὡς κοινὴν ὑπόθεσιν ἀνταρσίας κατὰ τοῦ νομίμου μονάρχου καὶ ἀπηγόρευσε τὴν πολιτικὴν ἢ οἰκονομικὴν τῆς ἐνίσχυσιν ἐν Πρωσσίᾳ ἢ Γαλλίᾳ π.χ., τὰ προοδευτικὰ ταῦτα στοιχεῖα ἀνήγαγον τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν εἰς σύμβολον ἐσωτερικῆς φιλελευθέρως ἐκδηλώσεως. Τοῦτο βεβαίως ἐπέτεινε τὰ κατὰ τῶν συμπαθούντων μέτρα καὶ ἐγέννα τὴν πολιτικὴν ἀντίθεσιν τῶν σταθμιζόντων τὰς πράξεις τῶν πολιτικῶν ἐκ τοῦ συμφέροντος καὶ τοῦ ὑπολογισμοῦ. Ἡ φιλελευθέρως ὅμως αὕτη συμπαράστασις ἐρμηνεύει ἐν πολλοῖς τὴν διάδοσιν τῆς ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων συμπαθείας εἰς μάζας αἱ ὁποῖαι δὲν εἶχον

1. Τούτων σπουδαιότερος εἶναι ὁ ἰατρὸς Σαμουήλ Χάου, δρᾶσας καὶ μετὰ ταῦτα ἐν Κρήτῃ, περὶ οὗ ἐκτός τῆς γενικῆς βιβλιογραφίας πρβλ. : Διονυσίου Π. Καλογεροπούλου, Ἀμερικανοὶ φιλέλληνες, Σύντομος βιογραφία τοῦ Σαμουήλ Χάου, ἐν Ἀθήναις 1935, καὶ Ἰωάννου Π. Μαμαλάκη, Ὁ Samuel Howe καὶ ἡ κρητικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1866, «Κρητικὰ Χρονικά» 3, 1949, σσ. 506 - 518.

ἄμεσον γνῶσιν ἢ δὲν ἔτρεφον θαυμασμόν πρὸς τοὺς Ἑλληνας ὡς ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων ἢ ὁμοδόξους χριστιανούς.

Πέμπτον παράγοντα θέτω τὸν γεννώμενον καὶ συνειδητοποιούμενον **Ρωμαντισμόν**. Ὅχι τόσο ἐπειδὴ εἶχεν ἐξαπλωθῆ ὡς φιλολογικὸν καὶ πολιτικὸν ρεῦμα ἢ σύστημα, ὅσον διότι ἡ συμφυῆς πρὸς τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀνυπότακτου καὶ φαντασιοπλήκτου Εὐρωπαίου διάθεσις αὕτη ἐκόχλαζεν εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν τὸ Συνέδριον τῆς Βιέννης (1815) εἶχε θέσει ἀναγκαστικὸν τέρμα εἰς τὰς περιπετείας καὶ τὰ ὄνειρα καὶ διέγραφεν ὀριστικώτερα ἀλλὰ καὶ ἀναγκαστικὰ τὰ ὄρια δράσεως ἑκάστου. Ἡ διάθεσις πρὸς περιπέτειαν κάθε ἄλλο παρὰ εἶχεν ἐκλείψει. Ἡ τάσις πρὸς σταυροφορίας τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀνακόψει ἡ πτώσις τοῦ Ναπολέοντος, εἶχε γεννήσει εἰς πλείστους στρατιωτικούς τὴν ὄρεξιν πρὸς ἓνα δρόμον ἀνόδου ἢ καταστροφῆς, ἀρκεῖ οὗτος νὰ μὴ ἦτο ἡ τυπικὴ ζωὴ τοῦ στρατῶνος. Παρὰλλήλως πρὸς τοὺς στρατιωτικούς, κοχλάζοντα στήθη ποιητῶν τῶν ὁποίων ὁ βίος δὲν ἦτο πρότυπον οἰκογενειακῆς γαλήνης, ὡς ὁ Byron¹, ἀνεζήτουν περιπετείας εἰς τὴν μυστηριώδη Ἀνατολήν, τὴν ὁποίαν εἶχον γνωρίσει εἰς τοὺς ἀναγνώστας τῶν μέσῳ περιγραφῶν τόπων ἐξωτικῶν καὶ τύπων ἐγκληματικῶν καὶ πλανήτων. Ὅταν ὁ ρωμαντικὸς αὐτὸς κοχλασμός συνεδυάζετο μὲ ἑλληνομάθειαν, τὸ ὄνειρον τῆς ἀναγεννήσεως ἑνὸς κόσμου μυθικοῦ ἐπανήρχετο ἑναργέστερον καὶ εἴλκυε μὲ περισσοτέραν δύναμιν.

Ἐκτος παράγων ἦτο ἡ **προσωπικὴ** ἐκείνη **φιλοδοξία**, ἡ ὁποία ὅταν εἶναι σταθμισμένη καὶ λελογισμένη δικαιολογεῖται ὡς τὸ ἀναγκαῖον κίνητρον διὰ τὴν πρόοδον καὶ τὴν ἀνοδον, ὅταν ὁμως εἶναι ἐκρηκτικὴ καὶ ἀνυπότακτος θεωρεῖται καὶ καταστρεπτικὴ καὶ ἀδικαιολόγητος. Πολλοὶ ἐκ τῶν κατελθόντων εἰς τὸν ἑνδοξον ἀρχαιοελληνικὸν χῶρον ἠθέλησαν νὰ συνδυάσουν τὴν δρᾶσιν τῶν μὲ μίαν ἐπιτυχίαν, ἡ ὁποία θὰ τοὺς ἐπέβαλλε καὶ θὰ τοὺς ἐκύρωνε διεθνῶς ὡς πολεμιστάς, στρατηγούς, ναύαρχους. Ὁ ἴδιος ὁ Βύρων δὲν ἐμάκρυνεν ἀπὸ τὸν λογισμόν του ὅτι ἦτο δυνατόν νὰ τῷ προσφερθῆ τὸ στέμμα τοῦ Ἰδρυθησομένου Ἑλληνικοῦ Βασιλείου. Ἡ φιλοδοξία αὕτη δὲν συνωδεύετο πάντοτε ὑπὸ τῆς ἀναγκαίας καρτερίας καὶ ὑπομονῆς ἢ τῆς σωματικῆς ἀντοχῆς καὶ τῆς ψυχικῆς ἀκαμψίας καὶ προσέκρουσεν εἰς μίαν πραγματικό-

1. Περίεργον ἀλλ' ἀξιόλογον βιβλίον ἀγνοεῖται συνήθως εἰς τὴν περὶ Byron βιβλιογραφίαν: Μιλτ. Ἰ. Δασκαλάκη, Ὁ λόρδος Βύρων, ἐκ τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἔργων του, Ἀθήναι 1910, 16°, σσ. 253 (+ 3). Εἰς τὴν σ. 6 (— 7) ὑπόσημ., βιβλιογραφία περὶ τοῦ ἀμερικανικοῦ Φιλελληνισμοῦ.

τητα ή όποία κάθε άλλο παρά ήτο σχετική πρὸς τὰ μεγαλεπήβολα όνειρα τῶν φιλοδόξων.

Ἑβδομος παράγων ήτο ή ζωτικότητα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Ὁ παράγων οὗτος τίθεται ἐδῶ τελευταίος ἀλλὰ κάθε άλλο παρά ὁ ὀλιγότερον σημαντικός είναι εἰς τήν υπόθεσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Ἄν διὰ τοὺς πολλοὺς ή Ἑλλάς εἶχεν ἀποθάνει μετὰ τοῦ Πολυβίου τοῦ Μεγαλοπολίτου ἢ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, πλείστοι ὅσοι Εὐρωπαῖοι καί τινες Ἀμερικανοί, ἐγνώριζον ὅτι ὁ υπόδουλος λαὸς εἶχεν ἐκδηλώσει ἐξαιρετοὺς ζωῆς καὶ φιλολογίας. Οὐ μόνον ἔζη ἐν Ἀνατολῇ μετὰ τὰ σχολεῖα του, τήν Ἐκκλησίαν του, κάποτε τήν αὐτοδιοίκησίν του, ἀλλ' ἐθεράπευε καὶ τὰ Γράμματα, ἐξέδιδεν ἔφημερίδας καὶ βιβλία, συγκατέλεγε μεταξύ του σοφωτάτους ἄνδρας, φιλολόγους, ἰατροὺς, πολιτικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικούς.

Ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι ἦσαν πλησιέστεροι πρὸς τοὺς Εὐρωπαίους ἦσαν οἱ διωργανωμένοι εἰς Κοινότητες Ἑλληνες τῆς Αὐστρουγγαρίας καὶ τῆς Ἰταλίας Ἰδίᾳ, ἐν Βιέννῃ πρῶτον, ἐν Λιβόρνῳ Ἐνετία, Πέστη, Μασσαλία, Παρισίοις κατόπιν καὶ ταῖς Ἡγεμονίαις*. Ἐξέδιδον ἔφημερίδας καὶ περιοδικά, ἐσπούδαζον, ἐνδιεφέροντο διὰ τοὺς ἀρχαίους καὶ διὰ τοὺς συγχρόνους των, ἐμπορευόντο, ἐπλούτιζον, διέθετον εἶτα τὰ χρήματά των διὰ σχολεῖα καὶ διὰ συγγράμματα. Μία τοιαύτη ἐπαφή κατέστησε φιλέλληνα τὸν Ἀμερικανὸν Ἐδουάρδον Everett (1794 - 1865) τὸν ὅποιον ὁ Κοραῆς ἐκίνησεν ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς ὑποθέσεως* καὶ ἡ γνωριμία τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τῆς Βιέννης ἐνεθουσίασε τὸν Γερμανὸν ποιητὴν Wilhelm Müller (1794 - 1827)†. Ὁ μέγας W. Goethe † ἐγνώρισε τοὺς Ἑλλη-

1. Τοῦτο ἀντικρούει ὁ Α. Σολωμός, Λυρικό τραγούδι στὸ λόρδο Μπαίρον, στρ. 84 (ὅπου ὁ Ἑλληνας εἰπῶθη | (καὶ τῶρα ὅχι) ὁ σιεινός!)

2. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Αἱ Ἑλληνικαὶ κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὡς παράγων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, «Ἀθηνᾶ» 57, 1953, σσ. 3 - 34. Ὁμοίως Ἰωάννου Καλιτσουνάκη, Αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις τοῦ ἔθνους κατὰ τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνα, ἐν Ἀθήναις 1935, 8^ο, σσ. 24.

3. Πρβλ. George Ch. Soulis, Adamantios Korais and Edward Everett, extrait des Mélanges offerts à Octave et Melpo Merher, Athènes 1953, σσ. 11.

4. Πρβλ. Ἀριστοτέλους Κουρτίδου, Γουλιέλμος Μύλλερ ὁ ποιητὴς τῶν τραγουδιῶν τῶν Ἑλλήνων «Νέα Ἐστία» 3, 1928, σσ. 14 - 21 καὶ 55 - 63.

5. Πρβλ. Ἰωάννου Καλιτσουνάκη, Ὁ Goethe καὶ ἡ ἀρχαία

νας όχι μόνον ἀπὸ τὰ βιβλία τῶν ἀρχαίων ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν γνωριμίαν τῶν συγχρόνων του. Ἐλλην τις Φοιτητὴς Ἰωάννης Παπαδόπουλος μετέφρασε 4 ἔτη πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τὴν «Ἰφιγένειαν» τοῦ μεγάλου Ποιητοῦ¹. Ὁ δὲ Werner von Haxthausen ἐγνώρισεν εἰς τὸν συγγραφέα τοῦ Faust τὰ δημῶδη Ἑλληνικά τραγούδια², τὰ ὅποια ἐκεῖνος ἐθαύμασε, μετέφρασεν καὶ ἐξεμεταλλεύθη. Ἡ δημῶδης ἑλληνικὴ λογοτεχνία ἦτο συγτελεστῆς θαυμασμοῦ πρὸς τὴν ζωτικότητα τοῦ ἐγεροθέντος Ἔθνους καὶ μεγαλυτέραν βοήθειαν παρέσχεν εἰς τὸν Ἀγῶνα ἢ ἐκδοσις ὑπὸ τοῦ Fa u r i e l τῶν Chants Populaires παρὰ μία ταξιαρχία ἐθελοντῶν. Εἰς τὸ δίτομον τοῦτο ἔργον (Παρίσιοι 1824 - 1825) περιελήφθη ἄλλως τε καὶ ὁ Ὑμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν τοῦ Σολωμοῦ, λαμπρὸν δείγμα τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ, καθὼς αἱ μεταφρασθεῖσαι γαλλιστί, περίπου συγχρόνως, Ὄδαί τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου. Ὁ W. Müller μετέφερε τὰ δημοτικά μας τραγούδια καὶ τὴν εἰσαγωγὴν των εἰς τὴν γερμανικὴν, ἄλλαι δὲ μεταφράσεις ἐγένοντο εἰς τὴν ἀγγλικὴν, ἰταλικὴν καὶ αὐτὴν τὴν ὀλλανδικὴν. Οὕτω ἐγενῆτο ἡ πίστις πρὸς τὸν νέον Ἑλληνισμόν. Δὲν ἦτο μόνον ὁ φορεὺς τῆς ἀρχαίας παραδόσεως, κατοικῶν τὸν αὐτὸν χῶρον, ὑπὸ τὸν ἴδιον οὐρανόν, ὡς οἱ Ἕλληνες τῆς πάλαι ἐποχῆς, ἀλλ' ἠσθάνετο καὶ ἐξεφράζετο εἰς τὴν αὐτὴν γλῶσσαν μὲ τὴν αὐτὴν φαντασίαν καὶ δύναμιν. Ἠγάπα τὰς περιπετείας καὶ τὴν θάλασσαν, τὰ ὄπλα καὶ τὴν Ἐλευθερίαν, ἀνεδείκνυεν ἄνδρας ὡς ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ἢ ὁ Ἰγνάτιος Οὐγγροβλαχίας καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς. Καὶ ἐχειρίζετο τὰ ὄπλα ὡς ὁ Κολοκοτρώνης καὶ τὸν δαυλὸν τῶν πυρπολητῶν ὡς ὁ Κανάρης.

Διαρκοῦντος τοῦ Ἀγῶνος ἐπεκυροῦτο ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ αὐτοθυσία τῶν Νέων Ἑλλήνων καὶ τὰ πολεμικά των κατορθώματα προσεπόριζον

¹ Ἑλλάς, ΠΑΑ 7, 1932, σσ. 95 - 105. Ὁ Γκαίτε στὴν Ἑλλάδα. Χαιρετισμὸς γὰ τὴν ἑκατονταετηρίδα του ἀπὸ τὸν Κωστῆ Παλαμά, Ἀθήναι 1932, 8*, σσ. 20.

1. Πρὸβλ. Σ. Β. Κουγέα, Ἡ πρώτη νεοελληνικὴ μετάφρασις τῆς Ἰφιγένειας τοῦ Goethe. Ὁ μεταφραστὴς καὶ οἱ παρακινηταὶ αὐτῆς, Περ. «Ἑλληνικά» 5, 1932, σσ. 361 - 388, 425 - 426, καὶ 9, 1936, σσ. 170 - 171.

2. Neugriechische Volkslieder gesammelt von Werner v. Haxthausen, München 1935. Κρίσις ὑπὸ Σ. Β. Κ(ουγέα), «Ἑλληνικά» 8, 1935, σσ. 376 - 382. Πρὸβλ. καὶ Σωκράτους Κουγέα, Ἡ παλαιότατη συλλογὴ Ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τοῦ Γερμανοῦ Βερώνου Werner von Haxthausen, «Ἑλληνικὴ Δημιουργία» 5, 1950, σσ. 329 - 334.

εἰς αὐτοὺς νέους θαυμαστάς καὶ λάτρας. Ὁ δαυλὸς τοῦ Κανάρη καὶ ὁ ἥρωϊκὸς θάνατος τοῦ Μάρκου Μπότσαρη συνεκίνησαν ἑκατομμύρια ἀνθρώπων καὶ προσήγγισαν πρὸς τὸν Ἄγωνα μας τόσους ὅσους καὶ τὰ ἔνδοξα ὀνόματα τῆς Σαλαμίνας καὶ τοῦ Μαραθῶνος.

Ψυχαὶ εὐγενεῖς ὡς τοῦ Victor Hugo (1802 - 1886), τοῦ Λουδοβίκου τοῦ Α' τῆς Βαυαρίας (ἀπὸ τοῦ 1825), τοῦ ἀμερικανοῦ Daniel Webster ἐκ Μασσαχουσέτης (1782 - 1852) τοῦ Santorre Santarosa (1783 - 1825) καὶ τοῦ λόρδου Βύρωνος (1788 - 1824) δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μείνουν ἀσυγκίνητοι. Καὶ ὅμως ἐπρόκειτο περὶ διαφορωτάτων ἀνδρῶν, ἄλλης καταγωγῆς, διαφόρου ψυχικοῦ κλίματος, παιδεύσεως, τάξεως. Ὅλοι ὅμως ἐλειτούργουν εἰς τὸ αὐτὸ πνεῦμα καὶ συνηθοῦζοντο εἰς τὸν αὐτὸν ναόν. Ἡ Ἐλευθερία καὶ ἡ Ἑλλάς κατέστησαν συνώνυμοι.

Β'

1. ΓΕΝΙΚΑ

- Ἐρρίκου Φορνέζη, Οἱ Φιλέλληνες, Ἑβδομάς 1, 1884, ἀρ. 1 - 27. [Ἐλβετὸς († 1872), κατήρησε τὴν συλλογὴν ἀλφαβητικῶς 1861 - 1870 ἐπὶ τῇ βάσει σημειώσεων τοῦ Γάλλου Hilittouret († 1857)].
- Χρήστου Γ. Εὐαγγελιάτου, Οἱ Φιλέλληνες, ἐν Ἀθήναις 1938 [ιδίως οἱ ἐν Μεσολογγίῳ πεσόντες] 8°, σσ. 76.
- Φιλελληνικά, Τριμηνιαῖον ἱστορικὸν δημοσίευμα, Α', 1955 (ὑπὸ Θάνου Βαγενᾶ), βιβλιογραφίαν παρέχει σσ. 79 - 82.

2. ΑΜΕΡΙΚΗ

- Σ. Θ. Λάσκαρι, Ὁ Φιλελληνισμὸς ἐν Ἀμερικῇ κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν, ἐν Ἀθήναις (1926), 16°, σσ. 80.
- M. A. Cline, American attitude to ward the Greek war of Independance 1821 - 1828, Atlanta 1930.
- Θάνου Βαγενᾶ - Εὐρυδίκης Δημητρακοπούλου, Ἀμερικανοὶ Φιλέλληνες ἐθελοντῆς στὸ Εἰκοσιένα, Ἀθήνα 1949, 8°, σσ. 118 (+ 2).
- Γιάννης Ἀργ. Τόζης, Ἐνας Θεσσαλονικεὺς πρόδρομος τῆς Ἑλληνοαμερικανικῆς φιλίας [Χριστόδουλος Εὐαγγελίδης], «Γέρας Ἀντ. Κεραμοπούλου», Ἀθήναι 1953, σσ. 373 - 384.

3. ΒΡΕΤΑΝΝΟΙ

- Κ. Τρικογλίδη, Ἡ ἱστορία τοῦ ἀγγλικοῦ φιλελληνισμοῦ, ἐν Ἀθήναις 1917, 8°, σσ. 92 (+ 4) [προπαγανδιστικὸν τῆς ἐποχῆς].

- *Somme English Philhellenes* by Z. D. Ferriman, London, 8°, σσ. 279 :
I	Frank Abney Hastings	1917
II	Sir Charles James Napier	1917
III	Thomas Gordon	1918
IV	Kirkman Finlay	1919
V	John Pitt Kennedy	1918
VI	Lord Guilford	1919
VII	Sir Richard Church	1919
VIII	Lord Byron	1920
- Άνδρέου Μ. Άνδρεάδου, Έργα, III Άνάλεκτα, Άθήναι 1940, σσ. 181 - 216 : Οί Φιλέλληνες (Byron, Γλάδστον, Δίλκε, Σαλισβουρή).
- Δημητρίου Γ. Φωκά, Ό Άστιγξ έπι Καποδίστρια, ανέκδοτα έγγραφα και σημειώσεις, Άθήναι 1947, 8°, σ. 39 (+ 1) (= «Ναυτική Έπιθεώρησις», τόμος 46, 1947, τεύχος 203) [όπου και παλαιότερα βιβλιογραφία].

4. ΓΑΛΛΙΑ

- Ziehen Julius, Studien zur Geschichte des Philhellenismus in der französischen Litteratur, von Dr. Julius Ziehen «Festschrift zu der um 7. Januar 1897 stattfindenden Einweihung des Goethe-Gymnasiums in Frankfurt a.M. 1897, σσ. 93 - 111.
- Albert Babeau, Le mouvement philhellène sous le Restauration 1897.
- Asse Eugène, Les petits romantiques, Paris, Henri Leclerc, 1900, σσ. 85 - 120 : L'indépendance de la Grèce et les poètes de la Restauration.
- Γεωργ. Χρ. Σούλης, Ό Chateaubriand και ή Έλληνική Έπανάστασις, «Νέα Έστία» 44, 1948, σσ. 1102 - 1105.
- Roger Millier, Έλληνογαλλικά I, Άδομάντιος Κοραής - Victor Hugo, Athènes 1953, 8°, σσ. (XII) 180 (+ 4).
- Børje Knøs, Voltaire et la Grèce, «L'Hellénisme Contemporain». 2ème série, IX, 1955, σσ. 6 - 31.

5. ΓΕΡΜΑΝΙΚΑΙ ΧΩΡΑΙ

- Ό Γερμανικός Φιλελληνισμός υπό Παύλου Καρολίδου, έν Άθήναις 1917, 8°, σσ. 52.
- Aus Briefen und Tagebüchern zum deutschen Philhellenismus (1821 - 1828) Gesammelt und erläutert von Karl Dieterich, Hamburg 1928, 8°, σσ. 102 (+ 2) (Historisch-literarische Schriftenreihe der deutschgriechischen Gesellschaft Heft 2).
- Deutsche Philhellenen in Griechenland 1821 - 1822 auswahl aus ihren tagebüchern von Karl Dieterich, 1929 (Heft 4), 8°, σσ. 126 (+ 2).
- Ι. Καλιτσουνάκη, Ό Γουλιέλμος Μύλλερ και ό φιλελληνισμός έν τή Δυτική Εύρώπη, Άθήναι 1928, 8°, σσ. 39.

- Σ. Θ. Λάσκαρι, 'Η ελληνική επανάστασις ἐν τῇ γερμανικῇ λογοτεχνίᾳ, «Ἴόνιος Ἀνθολογία» 1929, σσ. 108 - 113.
- Σ. Θ. Λάσκαρι, 'Ο Φιλελληνισμὸς ἐν Γερμανίᾳ κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν, ἐν Ἀθήναις (1930), 12*, σσ. 96 (Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων ἀρ. 59). Κρίσις ὑπὸ Ἰ. Συκουτρῆ, «Ἑλληνικά» 3, 1930, σσ. 269 - 270.
- Die hamburger Philhellenen von dr. Bernard Vonderlage, Göttingen 1940, 8*, σσ. 116.
- E. Ziebarth, Philhellenen in Humberg und Bremen 1823 - 1826 «Hellas - Jahrbuch» 1937, σσ. 55 - 61.
- Κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 25ης Μαρτίου 1955, ὁ καθηγητὴς κ. Ἰω. Καλιτσουνάκης ὠμίλησε περὶ μὴ μνημονευομένου Γερμανοῦ φιλέλληνοσ τοῦ Fr. Nagel.

6. ΛΑΤΙΝΙΚΑΙ ΧΩΡΑΙ

- Θάνου Βαγενᾶ, 'Ο ἰσπανικὸς φιλελληνισμὸς κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν, περ. «Φιλελληνικά» Α', 1955, σσ. 5 - 34.
- Σπ. Λάμπρος, 'Ο Ἰταλὸς φιλέλλην Σανταρόζας, ΝΕ 11, 1914, 289 - 302.
- Θάνου Βαγενᾶ, 'Ο φιλέλλην Ἀλμείντα καὶ ὁ πορτογαλικὸς φιλελληνισμὸς, περ. «Φιλελληνικά» Α', 1955, σσ. 35 - 45.

7. ΚΑΤΩ ΧΩΡΑΙ - ΒΟΡΡΑΣ

- D. C. Hesseling, Korais et ses amis Hollandais «Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου», Ἀθήναι 1935, σσ. 1 - 6.
- Δημ. Ἰ. Δρόσου, 'Ο φιλελληνισμὸς τῶν κάτω χωρῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν, Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος, 1928, σσ. 123 - 128.
- C. Dimaras, Coray et Jeanne Wyttenbach. Quelques documents inédits 1823 - 1829, «L'Hellénisme Contemporain» 2ème série fasc. No 4, 1947, σσ. 361 - 371.
- Erik Wikén, Ἡ συμβολὴ τῆς Σουηδίας στὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασι, «Νέα Ἐστία» 44, 1948, σσ. 1329 - 1333.
- Börje Knös, Officiers suédois dans la guerre d'Independance de la Grèce «L'Hellénisme Contemporain» 2ème série, 3, 1949, σσ. 319 - 334, 404 - 416, 535 - 551.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

1. ΓΕΝΙΚΑ

- Eugène Dallegio, Les Philhellènes et la guerre de l'Indépendance. 138 lettres inédites de J. Orlando et A. Louriotis, Athènes 1949, 8^ο, σσ. 240 (+ 2).
- Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Λόγος τοῦ Πρωτάνεως Δημ. Σ. Παλάνου τῆς 24 Μαρτίου 1946 : «Ὅποια ἡ στάσις τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς ἐναντι τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821», Ἀθῆναι 1946, σσ. 23.

3. Μ. ΒΡΕΤΑΝΝΙΑ

- Terence Spencer, Fair Greece sad relic. Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron, London 1954.

4. ΓΑΛΛΙΑ

- Le Philhellénisme en France par D. Bikelas. Extrait de la Revue d'Histoire diplomatique, Paris 1891, 8^ο, σσ. 24. (Μετεφράσθη εἰς τὴν ἐφ. «Ἄστυ» Ἀθηνῶν 8 Ἰουνίου 1891, περιληπτικῶς).
- Hélène Constandinidou-Bibicou, Les origines du Philhellenisme français, ἐν «Hellénisme Contemporain» mai - juin (ἀρ. 3) 1953, ἔτ. 7, σσ. 248 - 265.
- Jean Longnon, Quatre siècles de Philhellenisme français, Revue de France, I, 1921, σσ. 512 - 542.

5. ΓΕΡΜΑΝΙΚΑΙ ΧΩΡΑΙ

- Die bayerische Philhellenen - Fahrt 1826 - 1829 aus dem handschriftlichen Nachlass des Karl Freiherrn von Heideck. München 1897, 8^ο, σσ. 118· (μετεφράσθη ὑπὸ Ν. Κωστή ὑπὸ τὸν τίτλον :) Τὰ τῶν Βαυαρῶν φιλελλήνων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰ ἔτη 1826 - 1829 ἐκ τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Βαυαροῦ ἀντιστρατήγου Καρόλου Βαρώνου Ἀΐδεκ, περ. «Ἀρμονία», Α', 1900, σσ. 55 - 60, 122 - 131, 196 - 200, 330 - 336, 443 - 458, 519 - 528, 587 - 592, 788 - 792· Β', 1901, σσ. 184 - 192, 234 - 240, 328 - 336, 383 - 400, 494 - 496, 541 - 544 καὶ 609 - 618.
- Der Philhellenismus einst und jetzt, von August Heisenberg, München 1913, 16^ο, σσ. 40.
- Ἰωάννου Καλιτσουνάκη, Ὁ ἀγὼν τοῦ 1821 καὶ αἱ πρῶται ὑπὲρ αὐτοῦ φιλελληνικαὶ ἐκδηλώσεις ΠΑΑ, 30, 1955, σσ. 151 - 167 [Ὁ Δ. Fr. G. Nagel, θεολόγος, ἐκδοὺς φυλλάδιον, 1821].
- Robert F. Arnold, Der deutsche Philhellenismus, «Euphorion» 1896, σσ. 71 - 181.

8. ΕΛΒΕΤΙΑ

- Suisse et Grèce (La correspondance du philhellène Eynard, 1826 - 1829. Une œuvre suisse : «En Grèce»). Conférence... par Frank Choisy, Athènes 1907, 8^ο, σσ. 33.
- Der Zürcherische Hilfsverein für die Griechen 1821 - 1828 von Alfred Stern, ἐν «Neujahrsblatt, herausgegeben von der Stadtbibliothek Zürich aus dem Jahr 1904, Nr 260, 8^ο, σσ. 21.

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ